

Розділ 1. Національна економіка та світове господарство

Урок 5-6 ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ВИРОБНИЦТВА

Географічна картина сучасного господарства і в окремих країнах, і у світі загалом склалася під впливом дії різних чинників. Чинники розміщення виробництва — це сукупність причин, що зумовлюють вибір місця розташування окремих підприємств, їх груп і видів діяльності. Виокремлюють дві групи чинників: природні та суспільні (мал. 15). ПРИРОДНІ ЧИННИКИ. Ці чинники передбачають урахування під час розміщення господарських об'єктів рельєфу, геологічної будови, клімату, земельних, ґрунтових, мінеральних, водних, біологічних (рослинних і тваринних), рекреаційних та інших природних умов і ресурсів території, їх економічну оцінку. Наприклад, використання земель для сільського господарства неможливе без знання характеристик рельєфу, агрокліматичних умов і ґрунтового покриття території; вибір майданчиків для будівництва промислових підприємств, транспортних шляхів, житлових будинків — без урахування рельєфу і геологічної будови (складу гірських порід, сейсмічності). Кількість і якість корисних копалин, геологічні умови їх залягання визначають можливості розвитку гірничовидобувної промисловості; наявність водних, лісових, рекреаційних ресурсів — туризму й відпочинку тощо. Сировинний чинник пов'язаний із матеріаломісткістю виробництва, тобто витратами сировини і основних матеріалів на одиницю готової продукції. Найбільш матеріаломісткими (більш як 1,5 т сировини й матеріалів на виробництво 1 т продукції) є чорна і кольорова металургія, виробництва целюлозно-паперове, фанерне, цементне, цукрове, калійних добрив. Тому їх розміщують здебільшого біля джерел сировини. Водночас є необхідність розміщувати такі підприємства і в районах споживання готової продукції, тоді потрібно враховувати оптимальні затрати на перевезення сировини і матеріалів. Важливе значення у зв'язку з цим має зменшення матеріаломісткості виробництв: його досягають шляхом їх технічного й технологічного оновлення. Паливно-енергетичний чинник, як і сировинний, пов'язаний із матеріаломісткістю (паливно- й енергомісткістю) виробництва, а тому зазнає змін

Мал. 15. Чинники розміщення виробництва

у зв'язку з нестачею енергоресурсів і проведенням енергозберезувальної політики. У дуже енергомістких виробництвах хімічної промисловості (наприклад, капронового й віскозного шовку) і кольорової металургії (алюмінію, цинку) маса витраченого палива у 7–10 разів перевищує масу готової продукції, а сумарні затрати на паливо й енергію більші, ніж на сировину й матеріали. Частка паливно-енергетичного складника є доволі значною в багатьох виробництвах металургійної, хімічної й нафтохімічної промисловості, тому їх розміщення і розвиток буде найбільш ефективним у місцях з дешевими енергоресурсами. Водний чинник відіграє істотну, а в низці випадків — вирішальну роль у розміщенні підприємств хімічної, целюлозно-паперової промисловості, електроенергетики, які є дуже водомісткими. Витрати на водогосподарські заходи (водопостачання, відведення й очистка стічних вод) інколи сягають 25% вартості будівництва водомісткого підприємства. Тому їх розміщують здебільшого там, де вартість 1 м³ води в 3–4 рази менше, ніж в інших районах. До екологічних належать такі чинники: природоохоронні, забезпечення сприятливих екологічних умов для життя населення та комплексного використання ресурсів. Їх значення посилюється у зв'язку зі значними економічними втратами від забруднення природного середовища, зростаючими негативними наслідками для здоров'я населення, величезними масштабами використання природних ресурсів. А тому зростають вимоги щодо гранично допустимих концентрацій викидів у довкілля, заохочується будівництво екологічно досконаліших (з новими технологіями вловлення і знешкодження викидів, безвідходних, ресурсо- й енергозберезувальних) підприємств.

СУСПІЛЬНІ ЧИННИКИ. Ця група об'єднує чинники соціально-демографічного, економічного, науково-технічного, історичного характеру. Працересурсний чинник, що передбачає врахування затрат праці на виготовлення продукції, є важливим для розміщення різних виробництв. В одних випадках велике значення має кількість робочої сили (у разі розвитку трудомістких видів сільськогосподарської діяльності, розміщення масового промислового виробництва — побутової електротехніки, деталей, вузлів тощо). В інших — кількість і статевий склад (текстильна і швейна промисловість потребують здебільшого жіночих робочих рук), ще в

інших — якість трудових ресурсів: їхній освітній і професійний рівень (точне машинобудування, електроніка, сучасні високотехнологічні виробництва). Тому одні підприємства розміщують на територіях з великою кількістю і високим природним приростом населення (зокрема в сільській місцевості, малих і середніх містах), інші ж тяжіють до великих міст, агломерацій і мегалополісів. Розміщуючи виробництва, враховують і споживчий чинник. Споживачем є як населення, яке споживає товари широкого вжитку і невиробничі послуги, так і різні виробництва, що використовують сировину, паливо, енергію, напівфабрикати, матеріали. Для більшості видів діяльності третинного сектору економіки орієнтація на населення-споживача є найважливішим чинником їх розміщення. Серед виробництв вторинного сектору на споживача орієнтуються ті, що виробляють масову продукцію для населення або малотранспортабельну продукцію, яку не вигідно перевозити через короткий термін зберігання (хліб, молоко, свіжі овочі) чи великі габарити (устаткування для деяких виробництв гірничовидобувної промисловості). Оскільки одні підприємства тяжіють переважно до сировинних баз, а інші — до місць споживання готової продукції, то транспортний чинник так чи інакше впливає на розвиток усіх виробництв, у технологічному процесі яких використовують сировину, паливо, напівфабрикати, матеріали. Особливо зростає його роль для тих, що використовують відносно дешеву сировину або мають «розкидані» на великих відстанях (зокрема в інших країнах) окремі ланки виробництва (наприклад, нафтопереробна, нафтохімічна, алюмінієва промисловість, виробництво азотних і фосфатних добрив). Науково-технічний чинник, унаслідок поєднання науки з виробництвом, зумовлює тяжіння багатьох підприємств до великих наукових центрів, якими є великі міста з розгалуженою мережею наукових, науково-дослідницьких, освітніх закладів або відносно невеликі університетські містечка. Швидке впровадження науково-технічних досягнень у господарство суттєво змінює характер розміщення різних виробництв. Так, енергомісткі підприємства раніше будували поряд з потужними електростанціями, тому що не було технології передачі електроенергії на велику відстань. Тепер таке обмеження зникло, тому що електроенергію можна передавати на сотні й тисячі кілометрів до її споживачів. Упровадження результатів науково-технічного прогресу забезпечує зниження праце- і матеріаломісткості виробництва, ефективніше використання всіх видів ресурсів, посилює розвиток раціональних міжвиробничих та внутрішновиробничих зв'язків. Ураховуючи військово-стратегічний чинник, багато держав розміщують підприємства стратегічних виробництв (насамперед військово-промислових) у внутрішніх районах, тому що прикордонні можуть стати територіями потенційної агресії сусідніх країн. Розвиток військово-повітряних і військовоморських сил далекої дії, ракетної техніки, здатної долати великі відстані,

Види господарської діяльності \ Чинники розміщення	Сільське господарство	Лісове господарство	Рибне господарство	Видобуток	Виробництво електроенергії	Чорна металургія	Кольорова металургія	Виробництво інших продуктів металургії	Важке машинобудівництво	Легке машинобудівництво	Електромашинобудівництво	Виробництво будівельних матеріалів	Деревосировина	Легка промисловість, харчова промисловість	Сфера послуг
Природних умов і ресурсів	+	+	+	+	+										
Сировинний						+	+	+	+				+	+	
Водний						+	+								
Енергетичний					+			+							
Екологічний						+	+	+							
Працересурсний	+									+	+			+	
Споживчий	+			+	+			+	+			+	+	+	+
Транспортний						+	+	+							
Науково-технічний										+	+				

Мал. 18. Основні чинники розміщення деяких видів господарської діяльності

дещо зменшили дію цього чинника, а низка підписаних міжнародних угод, здавалося б, усунули вірогідність нападу країн одна на одну. Проте, як демонструють події останніх років, у світі ще є держави, що порушують норми мирного співжиття, постійно висуваючи претензії щодо своїх сусідів, а то й відторгаючи частини їхніх територій (наприклад, дії Росії щодо Грузії, України). Отже, кожний вид господарської діяльності має властивий саме йому набір чинників розміщення. Навіть спільні з іншими виробництвами чинники в кожному конкретному випадку проявляються з різною силою: для одних вони є вирішальними, для інших можуть мати другорядне значення (мал. 18).

ЗМІНА ЧИННИКІВ РОЗМІЩЕННЯ ВИРОБНИЦТВА.

У процесі розвитку економіки дія окремих чинників помітно змінюється: послаблюється значення одних і посилюється інших, з'являються нові. Особливо це проявилось в останні десятиліття в умовах пришвидшеного науково-технічного розвитку, у ході так званих науково-технічної, а потім — технологічної та інформаційної революцій. Зокрема, наприкінці XIX ст. розміщення металургії визначали здебільшого природні ресурси. Яскравий приклад — вугільні й залізородні басейни Рур у Німеччині, Мідленд у Великій Британії, Лотарингія у Франції, Верхня Сілезія в Польщі, Пенсільванія і Приозер'я у США, Урал і Кузбас у Росії, Донбас і Придніпров'я в Україні, довкола яких утворилися великі промислові центри. Сьогодні таке тяжіння помітно зменшилося, особливо найновіших наукомістких видів діяльності, а орієнтація розвинених країн на дешеву привізну сировину зробила багато таких районів депресивними (занепадаючими). Водночас природно-ресурсний чинник продовжує відігравати провідну роль у розміщенні видобувної промисловості в менш розвинених країнах (у яких вона є основою експорту), а також під час освоєння нових регіонів у великих розвинених країнах. У цьому разі вступає в силу чинник території. Зазвичай що більші розміри країни, то багатші й різноманітніші природні ресурси, то більше є різних варіантів для розміщення виробництва. Тому в багатьох великих країнах, у яких старі гірничовидобувні, лісозаготівельні, гідроенергетичні, сільськогосподарські райони надмірно освоєні й виснажені, почалося зрушення виробництва в райони нового освоєння. Часто вони важкодоступні й малообжиті, наприклад Сибір, Далекий Схід і Північ у Росії, Північ і гірський Захід у Канаді, Амазонія в Бразилії, Захід у Китаї, центральна і західна частини в Австралії. У сучасних умовах дуже часто більш динамічно розвиваються країни і регіони, позбавлені значних сировинних баз. Яскравий приклад — Японія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Естонія, «чотири дракони» Азії — Республіка Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур, райони півдня Німеччини, півдня Великої Британії, півночі Італії, приморські райони Китаю, США. Розвиток там відбувається завдяки сукупній дії суспільних

чинників, у тому числі їхнього економіко-географічного положення. Роль центрального (чи столичного) і приморського положення для розміщення господарства завжди була і залишається значною. Натомість потерпали в цьому плані райони віддаленого (периферійного) і прикордонного положення. Сьогодні, із розвитком міжнародного територіального поділу праці та наростанням міждержавних економічних зв'язків, роль такого положення надзвичайно зростає. На морських узбережжях сформувалися потужні портово-промислові комплекси (Роттердам — Антверпен, Гамбург, Марсель — у Європі, Токіо — Йокогама, Шанхай — в Азії, Нью-Йорк, Лос-Анджелес — у США); промислові пояси (Східнокитайський; Тихоокеанський у Японії; Приатлантичний, Каліфорнійський і Мексиканської затоки — у США), що споживають імпортовану сировину і виробляють експортну продукцію. Уздовж спільних кордонів виокремилися міжнародні економічні райони різної величини — від приміських (наприклад, навколо швейцарського міста Базель) і тих, що об'єднують кілька адміністративних одиниць сусідніх країн (євро регіони), до міжнародних смуг і осей економічного розвитку (на стику східної ділянки кордону США й Канади, уздовж спільних кордонів західноєвропейських країн від Північної Італії до півдня Великої Британії). Зростає роль традиційно важливого транспортного чинника у зв'язку із прогресом на транспорті та збільшенням відстаней перевезення сировини, палива й готової продукції. Так, для країн Західної Європи дешевше завозити вугілля зі США, Південної Африки чи навіть Австралії, ніж нарощувати видобуток власного. Характерною тенденцією розміщення сучасної економіки стало її зрушення до основних міжнародних транспортних магістралей, що йдуть, наприклад, уздовж р. Рейн у Європі чи Великих озер у Північній Америці. Перспективною для Європи є низка міжнародних транспортних коридорів із Заходу на Схід. Роль працересурсного чинника в наш час двояка. З одного боку, автоматизація і роботизація виробництва зменшують залежність від нього, з другого — наявність великої кількості дешевої робочої сили в певних регіонах сприяє розташуванню масового виробництва деталей, вузлів, напівфабрикатів або складальних чи екологічно «брудних» підприємств, наприклад у країнах Південно-Східної і Південної Азії, Латинської Америки, переміщеного з розвинених країн. Розміщення багатьох із них орієнтується також на споживчий чинник (великий внутрішній ринок). Водночас майже в усіх видах діяльності зростають вимоги до освітнього рівня і кваліфікації робочої сили. Надзвичайно важливим чинником розміщення виробництва стає тяжіння до центрів науки й освіти. Він визначає географію наукомістких видів діяльності. Як уже було зазначено, такі центри раніше зосереджувалися переважно в столицях, найбільших містах і агломераціях, у яких добре налагоджена виробнича й невиробнича інфраструктура — енергетичне і водне постачання, комунікації та зв'язок, фінансово-банківська справа, науково-дослідницька й освітня база. Однак надмірна територіальна зосередженість виробництва створює численні соціальні та екологічні проблеми. Тому сьогодні нерідко проводиться децентралізація населення і виробництва, спрямована на «розвантаження» великих міст і агломерацій — створення міст-супутників навколо великих міст, формування спеціалізованих «міст науки», «технополісів», «технопарків», «кремнієвих територій» у Західній Європі, США, Японії, Китаї, Індії. Особливого значення тепер набув екологічний чинник. Зважаючи на нього, відбувається обмеження виробництва на певних територіях, переміщення частини «брудних» виробництв в інші райони або навіть їх демонтаж.

Запитання і завдання

1. На розміщення яких виробництв впливає сировинний чинник?

2. У чому виявляється вплив водного чинника?
3. Чому, розміщуючи підприємства, необхідно враховувати екологічний чинник?
4. Наведіть приклади підприємств, що у своєму розміщенні орієнтуються на працересурсний чинник.
5. Чому в розміщенні підприємств важливо враховувати транспортний чинник?
6. Де розміщують військово-промислові підприємства? Чому?